

НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені М.П. ДРАГОМАНОВА

СЕВЕРИНЮК Валентин Матвійович

УДК 32+159.9.019.4+303.01+303.42

**ПОЛІТИЧНА ПОВЕДІНКА
ЯК ФЕНОМЕН СУСПІЛЬНОГО ЖИТТЯ:
ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ**

23.00.01 – теорія та історія політичної науки

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора політичних наук

Київ – 2010

Дисертацією є рукопис

Робота виконана на кафедрі політичних наук Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, Міністерство освіти і науки України

Науковий консультант – доктор політичних наук, професор
Горбатенко Володимир Павлович,
Інститут держави і права
ім. В.М. Корецького НАН України,
заступник директора.

Офіційні опоненти: доктор філософських наук, професор
Кисельов Микола Миколайович,
провідний науковий співробітник Інституту
філософії ім. Г.С. Сковороди НАН України;

доктор політичних наук, доцент
Побочий Іван Андрійович,
Національна металургійна академія України,
завідувач кафедри соціології та політології;

доктор політичних наук
Бушанський Валентин Вікторович,
журнал Верховної Ради України «Віче»,
заступник головного редактора – завідувач
відділу з висвітлення питань парламентської
діяльності та історії парламентаризму.

Захист відбудеться «24» вересня 2010 р. о 14 год. на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.053.12 Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова за адресою: 01601, м. Київ-30, вул. Пирогова, 9.

З дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (01601, м. Київ-30, вул. Пирогова, 9)

Автореферат розісланий «20» серпня 2010 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

М.А. Остапенко

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Ознаки суспільного прогресу виявляються через характер змін, що з плином часу накопичуються в процесі життєдіяльності людських спільнот. Сукупність таких змін свідчить про певну культуру суспільства як історично досягнутий рівень розвитку матеріальних і духовних цінностей, форм і субстанцій. Вихід на новий рівень культури чи зміна її якості залежать, зрештою, від того, як саме буде відбуватися взаємодія між окремими компонентами в ланцюгу суспільних трансформацій: реальний стан – ресурси – потреби – мета – результат. Це фактично означає, якою буде реальна поведінка суб'єктів процесу. Отже, цілком закономірно, що сучасні соціально-гуманітарні науки (з погляду і культурологічного, й онтологічного) базовим складником і показником культури всього суспільства та будь-якого окремо взятого соціального суб'єкта називають його поведінку, у випадку політичної культури – політичну поведінку.

У політичному та соціологічному аспектах політична поведінка постає одним з найочевидніших та водночас найскладніших явищ суспільного життя. Найочевидніших тому, що вона властива всім суб'єктам політики – від діячів, що перебувають на вершинах політичного лідерства, до зовсім аполітичних громадян, від індивідумів до найвищих інституцій – органів державної влади. Найскладніших же тому, що це поняття характеризує все різноманіття реакцій (відгуків) на функціонування політичної системи, сукупність будь-яких форм взаємодій політичних суб'єктів – і з приводу безпосереднього здійснення влади на професійному рівні, і лише як вплив на її утворення та діяльність, і навіть у ситуаціях очевидного і тривалого відсторонення деяких громадян від сфери політичного.

Вивчення політичної поведінки потребує, крім зусиль політологів, також участі й інших фахівців – соціологів, філософів, психологів, істориків, правознавців, антропологів.

Об'єктом наукового інтересу політична поведінка стала ще в першій половині ХХ ст., насамперед у США, а згодом у країнах Західної Європи. Найбільш інтенсивно цей напрям досліджень – політичний біхевіоризм – розвивався в 1940–70-х рр. Його зачинателями стали Ч. Мерріам, Г. Госнелл, С. Райс, Х. Тайнгстен, П. Лазарсфельд, Б. Берельсон, В. Кі, Ф. Мангер, Е. Даунс, Г. Саймон, Дж. Клаппер, Е. Кемпбелл, Ф. Конверс, У. Міллер, Д. Стоукс, С. Верба, Г. Алмонд та ін. Щодо Східної Європи, то тут слід назвати публікації польських учених Т. Бодію, Т. Клементевича, М. Карвата, В. Мілановського.

Останніми роками окремі практичні та методологічні аспекти політичної поведінки розробляють українські дослідники: О. Бабкіна, В. Бебик, Т. Блистів, С. Білоусов, В. Бортніков, В. Бушанський, І. Варзар, Л. Герасіна, В. Горбатенко, М. Гордієнко, І. Грабовська, Д. Дмитрук, О. Додонов, О. Донченко, Ю. Романенко, Н. Іванова, Г. Ігошкін, Б. Шендеров, Б. Канцелярук, М. Кисельов, В. Котигоренко, Л. Кочубей, І. Кресіна, М. Лепський, Ю. Мацієвський, А. Мисуно, В. Москаленко,

А. Нальотов, М. Обушний, В. Пазенок, А. Пахарєв, О. Перекальська, І. Побочий, О. Проскуріна, М. Розумний, Н. Ротар, Ф. Рудич, О. Ткач, В. Цветков, А. Чемшит, В. Чигрин, І. Шаблінський, М. Шаповаленко, П. Шляхтун та ін. У сучасній російській політології відповідна тематика представлена в працях таких учених, як: Н. Анохіна, М. Афанасьєв, Ф. Бурлацький, А. Галкін, В. Гончаров, І. Гоптарєва, А. Демидов, Д. Зеркін, Ю. Ірхін, Б. Капустін, С. Кара-Мурза, Є. Мелешкіна, А. Мурадян, А. Назаретян, В. Пастухов, Г. Почепцов, Г. Пушкарьова, К. Сулімов, А. Фатенков, Д. Фельдман, М. Холмська, А. Хренов, М. Хевеші, Н. Чувашова, Є. Шестопал та ін.

Головною темою подібних публікацій є переважно електоральна поведінка та інші окремі форми політичної участі. Вітчизняна політологія лише починає досліджувати явище політичної поведінки. Актуальними для вивчення є як сам напрям у цілому, так і багато окремих питань. Давно назріла потреба в поєднанні емпіричних і теоретичних результатів. Традиційні здобутки політичного біхевіоризму, попри всю їхню значущість, уже не задовольняють вимог сучасного рівня науки.

У літературі спостерігається надзвичайна строкатість у визначенні самого поняття «політична поведінка» та його методологічної функції. Це не дає змоги встановити належне місце політичної поведінки в системі політологічних категорій та спричинює появу численних класифікацій, що суперечать одна одній. Зокрема, плутанина виникає при використанні таких параметрів, як «тип», «форма», «вид» та ін., через що буває складно і навіть неможливо відрізнити формальні ознаки політичної поведінки від її сутнісних, якісних рис. Таке становище створює додаткові труднощі при дослідженні та оцінюванні реальної ролі тих чи інших суб'єктів політики в суспільному житті.

Частково теоретико-методологічним проблемам політичної поведінки приділяється увага в деяких працях із загальних питань політології та в навчальних виданнях. Як правило, про політичну поведінку побіжно йдеться в загальному руслі тематики політичної культури, політичного процесу, конфлікту, політичних технологій, політичного менеджменту тощо. Відсутність спеціальних, а тим більше комплексних досліджень явища політичної поведінки в плані теорії та методології політичної науки зумовила вибір теми дисертації, її мету, завдання та структуру.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження є складовою частиною комплексної науково-дослідницької теми «Проблеми політичної модернізації і трансформації: світовий досвід і українські реалії» кафедри політичних наук Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, що входить до Тематичного плану НДР НПУ імені М.П. Драгоманова, науковий напрям – «Дослідження гуманітарних наук», затверджений Вченою Радою Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (протокол № 5 від 27 січня 2005 р.).

Мета і завдання дослідження. *Мета* дослідження полягає у встановленні теоретичних та методологічних особливостей і засад, які необхідно враховувати при вивченні явища політичної поведінки, а також у визначенні місця поведінкової проблематики в загальному предметі політології та специфічних рис політичної поведінки з погляду різних рівнів і форм політичної суб'єктності.

Хід дослідження спрямовано на вирішення таких *завдань*:

- визначення сучасного теоретико-методологічного стану проблеми та ступеня вивчення її окремих питань шляхом порівняльного аналізу праць вітчизняних і зарубіжних учених;

- виявлення в політологічній літературі найбільш дискусійних, недостатньо висвітлених, суперечливих моментів при тлумаченні та обґрунтуванні сутності політичної поведінки, формулюваннях цього поняття та його базових складових;

- встановлення найбільш доцільного місця для поняття «політична поведінка» в ієрархії категорій політичної науки, виходячи з необхідності довести його реальну методологічну функцію та можливості при вивченні процесів політичної діяльності, участі та явищ політичного абсентеїзму;

- систематизація наявних у політологічній літературі класифікацій політичної поведінки, визначення їх позитивних сторін та недоліків і на цій основі надання пропозицій для більшої уніфікації класифікаційних параметрів; реалізація методологічної потреби в обґрунтуванні сутнісних критеріїв для типології політичної поведінки;

- усунення смислової нечіткості, багатозначності стосовно базових понять і термінів, що мають принципове значення для дослідження теми; обґрунтування та логічне доведення наукової доцільності особисто запропонованих дисертантом формулювань;

- структурне впорядкування системи детермінант політичної поведінки; установлення їх видів та специфіки й залежно від цього – механізму взаємодії різних детермінант (мотивів і регуляторів);

- визначення характерних особливостей політичної поведінки залежно від суб'єкта політичного процесу; головне завдання при цьому – виявлення залежностей між типами й формами політичної поведінки, схожих та відмінних рис в поведінці різних суб'єктів;

- дослідження ролі, яку відіграють при формуванні типів і форм політичної поведінки суто антропологічні чинники – психологічні та морально-етичні, що трансформуються під впливом інституціонально та ситуаційно зумовлених обставин, зокрема залежать від характеру взаємодії індивідуальних, групових та масових форм політичного процесу;

- аналіз гуманістичної складової політичної поведінки як однієї з домінантних умов формування психології соціального оптимізму, громадянської солідарності та демократизації суспільного життя.

Об'єкт дослідження – явище політичної поведінки як складова політичної культури суспільства; інституціональні, соціально зумовлені, нормативно-ціннісні та антропологічні компоненти політичної поведінки.

Предмет дослідження – ступінь, напрями та перспективи теоретико-методологічного вивчення політичної поведінки як об'єктивної реальності в структурі політичної системи; інтеграційні можливості різних суспільно-гуманітарних наук у дослідженні цього явища.

Методи дослідження. Виходячи з характеру теми, тобто поєднання в ній теоретичних, практичних та методологічних аспектів, у дисертації використано комплекс дослідницьких методів, що включає:

- системний метод, застосування якого дало змогу проаналізувати в одній методологічній площині співвідношення між такими поняттями, як «політична поведінка», «політична діяльність», «політичне функціонування», «політична іммобільність», «політичне відчуження» тощо і в результаті запропонувати авторську концепцію системного біхевіоризму;

- структурно-функціональний метод, за допомогою якого визначено структурні рівні політичної поведінки, що залежать від функціональних можливостей різних суб'єктів політики та їх реального виявлення за тих чи інших умов;

- історіографічний метод, тобто вивчення усього історичного шляху біхевіористського напрямку в політичній думці та практичній політології, його еволюцію від класичних до модерністських форм, а також відображення його специфіки в сучасній політологічній літературі;

- аналітичний метод, реальне застосування якого виявилось, зокрема, у вивченні різноманітних наукових публікацій з поведінкової проблематики та в детальному дослідженні концепцій їх авторів. Також було проаналізовано зміст низки політологічних понять з метою виокремити в них специфічно поведінкові аспекти;

- метод синтезу й синергетики, що виявив доцільність поєднання методики й результатів різних суспільно-гуманітарних наук для отримання інтегрованого знання стосовно різноманіття причин, способів виявлення та наслідків політичної поведінки;

- порівняльний метод, що ліг в основу висновків про наявність у сучасних публікаціях з поведінкової проблематики значної кількості підходів, інтерпретацій та дискусій, але разом з цим – й недостатньо аргументованих поглядів, різночитань, суджень, що виключають одне одного;

- метод герменевтики, який автор застосував, зокрема, для дослідження тексту Універсалу національної єдності від 3 серпня 2006 р., в ході зовнішньої та внутрішньої критики цього документа, тлумачення його окремих положень;

- квантитативний метод, що став особливо доречним при дослідженні проблеми класифікації політичної поведінки, коли виявилось, що суттєва складність при виконанні цього теоретико-методологічного завдання полягає у використанні різними науковцями надзвичайно великої кількості терміноодиниць, якими вони характеризують типи й види політичної поведінки.

Крім вищезазначених, у дисертації були використані: загальнонауковий діалектичний метод (пошук істини через встановлення зв'язку між супере-

чливими позиціями та виявлення нової якості знання шляхом аналізу достатньої кількості джерел), методи формальної логіки – індукції, дедукції тощо.

Наукова новизна одержаних результатів полягає передовсім у тому, що виконане дослідження є першою в українській політології дисертацією, яка спеціально присвячена питанням теорії та методології політичної поведінки. Запропоновано загальну структуру комплексного підходу до теми та логіку послідовного висвітлення й аргументації окремих питань. На думку автора, завдяки зосередженню саме на поведінковій проблематиці були виявлені можливості корекції загальноновживаних, але дещо трафаретних політологічних формулювань, що містять характеристики таких інституціональних суб'єктів політики, як політичний лідер, еліта, партія, парламентська коаліція, опозиція тощо.

Таким чином, в контексті проблем, викладених у дисертаційному дослідженні, *уперше*:

- проведено спеціальний аналіз якісного стану висвітлення поведінкової тематики в українській та російській політології. Обидві складові за змістом і рівнем приблизно однакові, там і там домінує інтерес до електоральної поведінки. Розгляд загальнотеоретичних аспектів (стосовно явища в цілому) представлений, як правило, у навчальній літературі та енциклопедичних і довідкових виданнях;

- підтверджено гіпотезу про те, що поняття «політична поведінка» володіє більшими методологічними можливостями порівняно з іншими, спорідненими з ним, поняттями – такими, як: «діяльність», «участь», «активність», «функціонування», «абсентеїзм» тощо. Не заперечуючи специфіки та змістовності цих понять, аргументовано висновок про правомірність визнання за категорією «політична поведінка» ролі інтеграційного, родового поняття для усіх вищезазначених;

- запропоновано при аналізі політичної поведінки застосовувати характеристики, якими оперує теорія систем, зокрема поняття внутрішньосистемних зв'язків та закономірностей функціонування систем – стабільності, динамізму, зворотного й кореляційного зв'язку, самозахисту тощо;

- уведено в науковий обіг та пояснено термін «структура політичної поведінки», що є методологічно необхідним при дослідженні та оцінюванні реальних політичних процесів. Термін містить такі основні елементи: суб'єкт; детермінанти; форми (способи) реагування; типи (характер) поведінкової взаємодії; наслідки політичної поведінки. Нововведенням є також термін «функціональні рівні політичної поведінки», що охоплює такі поняття, як «політична діяльність», «політична участь» та «політичне відчуження (абсентеїзм)»;

- акцентовано увагу на тому, що політична поведінка часто виявляється як реальність, що існує в символічному полі політики. Таке становище, на думку автора, є результатом одночасної взаємодії основних та значної кількості так званих «проміжних статусів», носіями яких виступають політичні суб'єкти, особливо політичні еліти, партійні блоки та коаліції. Впли-

ви різних статусів бувають відкритими й прихованими, збігатися або заперечувати один одного. Ця динаміка, що опосередкована поведінкою суб'єкта, може бути настільки глибокою і різкою, що дає підстави говорити про дію в процесах здійснення політичної влади своєрідного «закону підміни статусів»;

- систематизовано в кількісному і якісному плані наявні в літературі характеристики політичної поведінки, за допомогою яких науковці визначають її типи, види, стилі, моделі, зразки, модифікації і т. ін. Показано недоцільність вживання надто великої кількості класифікаційних термінів та запропоновано власну уніфіковану систему класифікаційних параметрів;

- на основі комбінованого аналізу соціологічного, психологічного та політологічного підходів зроблено висновок про необхідність розрізнення в теоретико-методологічному дискурсі (коли йдеться про поведінку політичних суб'єктів) понять «маса» і «натовп». Перший з них при визначенні типів політичної поведінки запропоновано вважати нейтральним (несамостійним), оскільки масовість вказує не на тип, а на вид поведінки;

- створено теоретичні моделі виникнення різних типів політичної поведінки на рівнях політичної участі та політичного відчуження, що за умов конкретної автономної ситуації, у якій опиняється політичний суб'єкт, можуть одночасно характеризувати його або як учасника процесу, або як абсента;

- дослідження методологічних і теоретичних аспектів явища політичної поведінки поєднано в спільному контексті з практичними питаннями політичної влади, лідерства, демократії, диктатури. Їх розглянуто крізь призму людської психології, моралі, волі, механізмів деіндивідуалізації, політичного конформізму й нонконформізму, прагнення до свободи, ненасильства та гуманізації суспільно-політичних відносин.

Крім того, у дисертації *набули подальшого розвитку* такі питання:

- узагальнення здобутків біхевіористського напрямку в політології, питання становлення його наукових шкіл, еволюції, різновидів: класичного біхевіоризму, необіхевіоризму, постбіхевіоризму, радикального біхевіоризму. Уперше спеціально досліджено питання про значення методології німецького вченого Макса Вебера як певної ланки, що утворилася між біхевіоризмом – відгалуженням експериментальної психології та біхевіоризмом політичним;

- аналіз змісту поняття «політична поведінка» шляхом зіставлення різноманітних дослідницьких концепцій. Запропоновано власне визначення цього суспільно-політичного явища. З метою більш точного відображення сукупної проблематики та сучасного розуміння комплексу завдань, що пов'язані з вивченням політичної поведінки, запропоновано увести до наукового обігу термін «системний біхевіоризм»;

- структурне дослідження терміна «детермінанти політичної поведінки». Зокрема, визначено, що роль мотиву полягає не лише в тому, що він є передумовою появи психологічного імпульсу готовності до політичної дії (на цьому традиційно будуються концепції політичної участі та діяльнос-

ті), але й протилежного поведінкового стану – політичного недіяння, відчуження;

– концепція політичного лідерства як окремого випадку політичної поведінки. Показано дію чинників, що корегують поширені в політології терміни «персоніфікований суб'єкт політики» та «демократизм лідерської поведінки». Зупинено увагу на проблемі суперечності між формальною і неформальною поведінкою політичного лідера, пояснено, чому харизматичність не слід вважати окремим типом політичної поведінки;

– розуміння поведінкових особливостей політичних еліт, що надало можливість критично розглянути деякі сучасні характеристики еліт та наголосити на важливості й неодмінності таких поведінкових ознак елітарності, як інтенсивність та соціально корисна результативність діяльності еліт. Обґрунтовано думку, що, навіть зважаючи на деяку аморфність поняття «політична еліта», його не можна вважати нейтрально-описовим терміном суспільствознавства, позбавленим ціннісного смислу;

– концепція парламентської коаліційності та опозиційності крізь призму українських реалій. Автор дійшов висновку, що реальна поведінка політичних сил доводить недоцільність та неможливість інституціонального й нормативного ототожнення понять «парламентська коаліція» і «парламентська більшість»;

– проблеми політичної конфронтації, конфлікту, сили, насильства, тероризму. В аспекті відносин політичної влади розвинуто тезу про відмінність між поняттями «насильство» й «агресія», визначено риси «агресивного насильства» та «насильства без агресії».

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що вони можуть стимулювати інтерес до поведінкової тематики вітчизняних політологів, соціологів, культурологів та представників інших галузей соціально-гуманітарного знання, спонукати до нових дискусій і пошуків. Окремі аспекти, досліджені в дисертації, будуть корисними для професійних політиків і пересічних громадян, оскільки політична поведінка властива всім реальним і потенційним суб'єктам політичного процесу. Положення, оцінки та висновки достатньо адаптовані для їх безпосереднього використання викладачами і студентами вищих навчальних закладів, при написанні магістерських і аспірантських праць, а також у системі підготовки управлінських кадрів різного рівня державних та самоврядних органів. Матеріали дисертації у вигляді навчально-методичних розробок задіяні в навчальному процесі Закладу післядипломної освіти «Центр перепідготовки та підвищення кваліфікації працівників органів державної влади, органів місцевого самоврядування, державних підприємств, установ і організацій» при Київській обласній державній адміністрації. Відповідним чином вони використовуються при викладанні навчальної дисципліни «Політологія» в Класичному приватному університеті (м. Запоріжжя), а також входять до загального методичного фонду кафедри політичних наук Інституту політології та права Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова як частина опублікованих кафедрою навчальних посібників.

Апробація результатів дисертаційного дослідження. Проблематика, структура, положення та результати дослідження обговорювалися на засіданнях кафедри політичних наук Інституту політології та права Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова.

Основні положення та результати дисертації були оприлюднені у виступах на республіканських, міжнародних і вузівських науково-теоретичних та науково-практичних конференцій і читаннях, зокрема: «XXI століття: Альтернативні моделі розвитку суспільства» (Київ, 2006, 2007), «Дні науки» (Запоріжжя, 2006, 2007, 2008), «Трансформація політичної системи: соціальні перетворення та законодавчий процес» (Київ, 2007), «Поведінкові типи в українському соціокультурному середовищі: історичний досвід та аналіз тенденцій» (Київ, 2007), «Стратегічні питання світової науки» (Дніпропетровськ, 2007), «Науковий прогрес на межі тисячоліть» (Дніпропетровськ, 2007), «Кадровий потенціал управління соціальної сфери Росії: теорія і практика формування» (Москва, 2008), «Динаміка досліджень-2008» (Болгарія, Софія, 2008), «Науковий потенціал світу-2009» (Болгарія, Софія, 2009).

Публікації. За темою дисертації опубліковано 38 праць, у тому числі: одноосібно написана монографія «Політична поведінка: проблеми теорії та методології» (19 авт. арк.), 22 статті в українських наукових журналах і збірниках, що є фаховими за спеціальністю «Політичні науки», матеріали наукових конференцій, розділи в колективних навчальних посібниках з політології та окремі тематичні брошури.

Структура й обсяг дисертації. Дисертація складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків до розділів, загальних висновків, додатків, списку використаних джерел. Текст викладено на 410 сторінках, з них 367 сторінок основного тексту, 4 сторінки додатків і 39 – списку використаних джерел (408 найменувань).

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** обґрунтовано актуальність теми дисертації, визначено рівень її наукового опрацювання; сформульовано мету, завдання дослідження, його об'єкт і предмет; охарактеризовано методи дослідження; визначено наукову новизну та встановлено практичне значення одержаних результатів, а також наведено дані щодо їх апробації.

Перший розділ – «Політична поведінка як поняття й предмет дослідження політичної науки» – присвячено історіографії поведінкового напрямку в політології та дослідженню методологічної ролі поняття «політична поведінка» в системі категорій політичної науки.

У підрозділі 1.1. – «*Біхевіористський напрям у політології: сутність, традиції, еволюція*» – простежено періоди становлення, піднесення та кризи політико-поведінкових досліджень упродовж 20–90-х рр. XX ст. Їх витoki закорінені в психологічній науці, об'єктом якої є передовсім індивід. Закономірно, що й політичні біхевіористи свою головну увагу спрямували

на людину – «політичну істоту», яка має індивідуальну систему мотивації. На їх переконання, персональні статусні риси (стать, освіта, професія, місце проживання, матеріальне становище, віросповідання та ін.) є визначальними домінантами політичного вибору. Кількісні методи, збір емпіричного матеріалу та його статистичні узагальнення за допомогою комп'ютерних програм стали головним підґрунтям наукової методології політичних біхевіористів у 1940–70-х рр. Цієї методики дотримувалися всі відомі біхевіористські школи, що представлені в першу чергу університетами США – Чиказьким, Колумбійським, Мічиганським та ін.

Максимально можливе математичне узагальнення отриманих даних підпорядковувалося меті визначити «єдиний оптимальний алгоритм прийняття рішень», «єдиний архетип виборця». Як наслідок – виник парадокс: поведінкові комп'ютерні моделі й прогнози заступили собою реальні політичні процеси – властиву їм суперечливість, конфліктність, ідеологічну неоднорідність, непередбачуваність. Незважаючи на те, що свого часу біхевіоризм став дійсно новаторським, перспективним напрямом політичної науки, в останні десятиріччя спостерігається спад колишнього оптимізму у вивченні політичної поведінки. Крім вищезазначеного, причинами кризи поведінкових досліджень стали:

1) помилкове уявлення про те, що винятково електоральна поведінка та її емпіричні й теоретичні узагальнення можуть дати «унікальний ключ» до розуміння фундаментальних процесів сучасної політики;

2) сприйняття політичного життя як незмінного, однорідного, унаслідок чого дослідники електоральної поведінки не бачили необхідності докладно зіставляти відповіді респондентів та реальне політичне середовище того часу, коли проводилось опитування;

3) прагнення до тотального охоплення предмета дослідження (поведінки виборців), надання переваг загальнонаціональним опитуванням. Глобалістські підходи, зорієнтовані на максимально агреговані сукупності даних, за визнанням самих біхевіористів, досягли межі своїх інструментальних можливостей;

4) намагання оперувати загальними, змодельованими за допомогою комп'ютерної техніки та нерідко відірваними від контексту даними при незначному аналізі їх змістовного боку, що призводило до упереджених, поспішних висновків, які не знаходили підтвердження в реальних процесах.

Так званий постбіхевіоризм (започаткований наприкінці 60-х рр. XX ст., зробив важливі кроки в напрямі модернізації поведінкових досліджень, але їх не можна визнати достатніми. Необхідне подальше теоретичне осмислення феномену політичної поведінки. Слід тісніше поєднувати емпіричну методику досліджень з інституціональними, нормативно-ціннісними, ідеологічними, антропологічними компонентами сучасної політики.

Підрозділ 1.2. – *«Політична поведінка» як інтеграційна категорія політичної науки* – містить порівняльний аналіз поняття «політична поведінка» та споріднених з ним – «політична участь», «політична діяльність», «політична активність», «політичне функціонування», «антиучасть» тощо.

Найбільш проблемним є розуміння співвідношення перших двох понять – «участь» та «діяльність», від чого безпосередньо залежить визначення категорії «політична поведінка» та встановлення її основної методологічної функції. У політології переважають такі підходи:

1) фактичне ототожнення понять «політична участь» і «політична діяльність»;

2) надання категорії «політична участь» статусу узагальнюючої, яка вбирає в себе поняття «політична діяльність» (так звана «учасницька» концепція політичної поведінки);

3) надання категорії «політична діяльність» статусу узагальнюючої, яка вбирає в себе поняття «політична участь» (так звана «діяльнісна» концепція політичної поведінки).

Зазначені розбіжності мають принциповий характер і не тільки спричиняють суперечності та алогізми у визначеннях політичної діяльності та участі, але й не дають змоги їх чітко класифікувати за видами й типами. Відбувається змішування критеріїв і характеристик, професійних і непрофесійних форм, коли одні й ті самі явища, але в різних типологіях і оцінках називаються то участю, то діяльністю, то антиучастю, то діяльністю у «вузькому» або «широкому» розумінні слова тощо.

Усунення вищезазначених суперечностей можливе на основі нового методологічного підходу, який поступово посилюється в політологічній літературі – стає помітним визнання за поняттям «політична поведінка» ролі об'єднавчої, родової категорії, що охоплює поняття і політичної діяльності, і політичної участі.

У підрозділі 1.3. – «*Концепція системного біхевіоризму*» – поглиблено положення та висновки попередніх підрозділів відповідно до вимог системного методу наукового пізнання. Пропозиція ввести до методологічного інструментарію політології термін «системний біхевіоризм», на думку дисертанта, не захаращує вже відомий термінологічний ряд: біхевіоризм, небіхевіоризм, радикальний біхевіоризм, постбіхевіоризм, а дає змогу краще відобразити процес розвитку сучасних знань про феномен політичної поведінки.

Концепція системного біхевіоризму містить такі основні тези:

1) політична поведінка – це один зі специфічних видів соціальної поведінки; він властивий усім політичним суб'єктам відповідно до загальноприйнятих класифікацій: інституціональним, соціальним, функціональним, первинним, вторинним, персоніфікованим, колективним тощо;

2) політична поведінка будь-якого політичного суб'єкта повинна досліджуватися в параметрах універсальної методологічної структури. Її елементами є аналіз п'яти складових: самого суб'єкта; детермінант його поведінки; способів реагування на політичні події; типу відносин з іншими суб'єктами; оцінювання наслідків поведінки;

3) поняття «політична поведінка» відображає як діяльнісний, так і недіяльнісний стани політичного суб'єкта. Категорія політичної поведінки як системне поняття охоплює три функціональні рівні політичної

суб'єктності – політичну діяльність, політичну участь та політичне відчуження;

4) динамічність, статичність та невизначеність як стани політичної поведінки дають підстави для її аналізу в плані загальних закономірностей функціонування систем: зовнішніх і внутрішніх впливів, самозахисту, кореляційних і зворотних зв'язків, «закону маятника» тощо.

5) необхідність дотримання чіткої (універсальної) системи параметрів і критеріїв класифікації політичної поведінки (підрозділ 1.5.)

Отже, у дисертації запропоновано таке визначення політичної поведінки: це – один з видів соціальної поведінки, сукупність різноманітних форм і типів реагування (відносин, дій та недійнь, раціонально-діяльнісних та емоційно-психологічних станів) усіх суб'єктів політики з приводу функціонування політичної системи суспільства; політична поведінка виявляється на рівнях політичної діяльності, політичної участі та (або) політичного відчуження.

У підрозділі 1.4. – «Загальна система детермінант політичної поведінки» – показано значення поняття «детермінанта» як одного з елементів структури політичної поведінки. Розглянуто дві складові детермінанти: мотиви та чинники впливу (або регулятори). Мотив розуміється як усвідомлений політичний інтерес, сукупність сформованих досить стійких внутрішніх настановлень і переконань суб'єкта, що спонукають його до певної політичної дії або, навпаки, зумовлюють поведінковий стан політичного недіяння (відчуження). Чинники впливу (регулятори) мають характер постійного чи змінного, різною мірою тривалого зовнішнього впливу на суб'єкта політики, результат якого може посилювати, корегувати або на деякий час блокувати мотиваційну систему.

Охарактеризовано особливості окремих детермінант – інституціонально-нормативних, ідеологічних, ціннісних, статусно-рольових, персоніфікованих, емоційно-психологічних, соціально-економічних та демографічних, форс-мажорних і глобалізаційних. При комплексному аналізі потрібно враховувати дію так званих «наддетермінант», а також ситуації колізії детермінант («зіткнення», взаємного заперечення).

Значення політичної поведінки не обмежується її фізичними формами та нормативно визначеними процедурами. Нерідко на перше місце виходять енергійність процесу, імпульсивна спрямованість, суспільний резонанс, вольові зусилля учасників, моральні оцінки, емоційні враження.

Підрозділ 1.5. – «Методологічні засади класифікації політичної поведінки» – є спробою вирішення питань, які породжують чи не найбільше труднощів і недоречностей при застосуванні структурно-типологічного методу в суспільствознавстві.

Необхідно виробити чітку систему параметрів класифікації, яка давала б змогу максимально повно, чітко, лаконічно й адекватно враховувати кількісні та якісні сторони політичної поведінки, вирізняти її форми та зміст. На жаль, у літературі спостерігається змішування критеріїв оцінювання, що призводить до надмірних абстракцій, дублювань і взаємозаперечень.

Сьогодні політологи у своїх класифікаціях політичної поведінки послуговуються більше ніж двома десятками термінів-параметрів, що поєднані в найрізноманітніші комбінації. Найчастіше зустрічаються такі терміни: «тип», «вид», «форма», «рівень», «зразок», «норма»; рідше – «стереотип», «стандарт», «правило», «стиль», «модель»; іноді – «модифікація», «матриця», «риса», «ступінь», «акт», «стан», «конфігурація», «вектор», «тональність», «лінія», «спосіб». Очевидно, що подібний різнобій у термінології, коли вона вживається, підкреслюємо, зі спеціальною – класифікаційною – метою, не є перспективним ні з методологічного, ні з практичного погляду. Потрібно застосовувати уніфікований підхід – класифікувати політичну поведінку за чотирма основними параметрами, між якими існує певна кореляційна залежність: рівень, вид, форма, тип.

Під «*рівнями політичної поведінки*» слід розуміти функціональні рівні політичної суб'єктності, тобто на якому рівні виявляється поведінка – на рівні політичної діяльності, політичної участі чи політичного відчуження (абсентеїзму). Класифікаційний параметр «*вид політичної поведінки*» також відображає специфіку різних суб'єктів: їх кількісні та структурні характеристики, рівень інституціоналізації, масштабність. Види політичної поведінки – це поведінка індивідуальна, групова, масова, електоральна, колективна, корпоративна (партійна, блокова, коаліційна) тощо. Параметр «*форма політичної поведінки*» вказує на конкретні способи реагування суб'єктів на політичний процес, як саме на практиці вони демонструють своє ставлення до функціонування політичної системи, за допомогою яких специфічних методів, вчинків, дій вони організовують та здійснюють політичну владу, впливають на неї, виявляють політичну участь індивідуально чи в складі соціальних груп, спільнот. Політико-поведінкові форми досить різноманітні: політичні мітинги, демонстрації, страйки, виборчі кампанії, засідання парламенту, переговори тощо. «*Тип політичної поведінки*» – це головна якісна характеристика політичного явища чи процесу, що складається із сукупності аналітичних оцінок і висновків стосовно особливостей дій чи недійнь політичних суб'єктів. Типологію політичної поведінки здійснюють, враховуючи насамперед фактичні результати взаємодії політичних суб'єктів у тих чи інших формах, очевидні наслідки перебігу конкретних подій, однак принципове значення має також оцінювання прихованого потенціалу суб'єктних устремлінь та прогнозування їх спрямованості.

Усі видові й типологічні визначення політичної поведінки, що зустрічаються в літературі, можна умовно поділити на чотири групи: *терміни-антоніми* (наприклад, конструктивна – деструктивна); *терміни-синоніми* (наприклад, конвенціональна, консенсусна); *терміни-нейтралі* (наприклад, випадкова, стереотипна); *терміни-адекватні*. Остання група має комбінований характер (включає в себе багато термінів з інших груп). Терміни-адекватні найточніше та найбільш повно розкривають сутність явища політичної поведінки відповідно до процесів і обставин, що формують основний предмет політичної науки: закономірності функціонування політичної системи суспільства, методи та форми здійснення політичної влади,

способи її легалізації і легітимації, особливості політичної культури, конкретного політичного процесу тощо (наприклад, поведінка лідерська, опозиційна, учасницька, солідарна, коаліційна).

Другий розділ – «Специфіка персоніфіковано-елітарної й масової політичної поведінки» – побудований за методом аналізу дихотомій; поведінкові явища досліджено в широкому діапазоні явищ: політичне лідерство – політичне відчуження.

У підрозділі 2.1. – «Поведінкові особливості політичного лідерства» – проблема розглянута в трьох аспектах: лідерство в категоріях окремого й загального; лідерство й демократія; «харизма» політичного лідера.

Важливо підкреслити, що близькі, але не тотожні поняття «лідер» і «лідерство» виражають різні види політичної поведінки – відповідно: індивідуальний та груповий, корпоративний. У даному випадку обидва види існують в органічній єдності, тобто в індивідуальному лідерстві відбувається поєднання персонального та колективного начал. Функціонує своєрідний міжвидовий поведінковий механізм, головна сутність якого зводиться до поняття «взаємодія» (лідерство як ефект «групової дії», «соціальної взаємодії»). Такий підхід до проблеми лідерства має сталу традицію в різних політико-соціологічних школах (М. Вебер, В. Ленін, К. Каутський, Е. Богардус, П. Пігорс, Р. Мертон). З іншого боку, у цьому механізмі чітко виявляється й суперечливість явища політичного лідерства, що виникає між персоніфікацією лідерської поведінки та її залежністю від певних форм і типів колективної, групової поведінки лідерського оточення, його послідовників.

Дослідження явищ лідерської поведінки (і в історичному, і в сучасному контексті) заперечує доречність поширених у сучасній політології думок про демократизм як однозначну поведінкову сутність політичного лідерства. Легітимована суспільством та унормована юридично система демократичних цінностей автоматично не забезпечує демократичного типу лідерської поведінки. Та й саме поняття «демократія» є досить широким. (Наприклад, російські політологи змушені винаходити нові поняття, які б адекватно передавали специфіку теперішньої російської демократії, достатньо легітимізували тип (режим) поведінки політичного керівництва Росії. З цією метою вони вживають поняття: «демократура», «керована демократія», «виборна монархія»). Зважаючи на зіткнення у сфері політики різноманітних суспільних інтересів, що потребують різних способів їх забезпечення та координації, цілком очевидним є висновок, що в поведінці будь-якого політичного лідера містяться елементи демократизму й авторитаризму, бюрократизму й популізму, партнерства й примушування. Головне – як ці елементи скомбіновані, у яких формах та якою мірою окремі з них набувають домінантного значення. Так, живильним підґрунтям для авторитаризму нерідко стають неформальні зв'язки як невід'ємна риса поведінки лідера, що сприяє його легітимності. З часом подібні зв'язки можуть набувати інституціональних форм, у яких затверджуються авторитарні тенденції

(з'являються нові структури влади, посади, на які призначаються так звані «сірі кардинали», духовні соратники «вождя»).

Поширенням у політології та побутовій лексиці є визначення «харизматичний лідер». Підстави для таких оцінок насправді існують. Але, на наше переконання, об'єктивно немає підстав говорити про особливу – «харизматичну» – поведінку політичних лідерів. Харизматичність не є окремим типом політичної поведінки, оскільки не передбачає якихось специфічних способів взаємодії лідера та його оточення. (Тут ми не беремо до уваги маніпуляційні технології, які можуть на деякий час забезпечити ефект псевдохаризми, чи технології створення сакрального культу «вождя»). Політична харизма – це явище суб'єктивного походження, сукупний витвір суспільної (масової) свідомості, що існує як враження, настрої і складається з раціональних та ірраціональних оцінок багатьох конкретних форм і типів лідерської поведінки.

У підрозділі 2.2. – «*Елітарність*» політичної поведінки» – показано, що поведінкові дослідження дають змогу внести корективи та доповнення до відомих на сьогодні визначень політичної еліти. У контексті теорії політичної поведінки до поширених у літературі характеристик політичних еліт обов'язково слід додавати такі ознаки: інтенсивність діяльності, постійне демонстрування якостей суспільного лідера, підвищена ініціативність, неперервність суспільно творчих зусиль. Поведінка еліт має оцінюватися передовсім за критеріями стратегічного типу політичної поведінки.

Поняття «політична еліта» аж ніяк не належить до нейтрально-описових термінів суспільствознавства, оскільки в першу чергу потрібно орієнтуватися на те, що:

1) тільки політичні еліти можуть сформулювати філософію цінностей суспільного розвитку, донести її до масової свідомості, виступити стратегічним керівником, з діяльністю якого громадяни завжди (навіть у періоди розчарувань в окремих політиках) пов'язують свої найбільші очікування. Свідомо чи підсвідомо населення в перспективі саме прагне набутти своєрідного «сукупного елітарного статусу», тобто вищого ступеня розвитку. Не випадково в контексті політичного елітаризму з'являються визначення: «інтелектуальна», «інтелігентська», «культурна», «патріотична»;

2) пересічні громадяни не часто цікавляться тонкощами інституціонального механізму розподілу влад та посадових функцій певних керівних осіб, зате постійно спостерігають за публічними діями політичної еліти. У першу чергу, вони психологічно реагують на той чи інший тип поведінки представників еліти. Це важливо для обох сторін: громадяни оцінюють публічну поведінку політиків у категоріях етики й моралі («хороший/кращий або поганий/гірший»), а сама еліта всіма способами намагається підтримати свою соціально-етичну легітимність, політичні гравці активно переконують виборців, що саме вони є носіями «елітної» поведінки, яка вибудовується за формулою: «я є зразок, роби, як я»;

3) навіть у суспільствах розвинутої демократії (нехай і не такою мірою, як при авторитаризмі) політична еліта неодмінно виробляє особливу еліта-

рну самосвідомість, тобто вважає себе верствою, що покликана керувати суспільним життям у цілому. Невміння еліти відчуті різницю між об'єктивним суспільним покликанням та своїми суб'єктивними здібностями породжує негативне явище «елітократії», «елітарного егоїзму». Негативна якість поведінки еліти часто виявляється як особливий вид гротескової естетики – нарцисизм, а також у спекулятивній політичній поведінці, наприклад у спробах ототожнити власну (корпоративно-усвідомлену) систему цінностей із загальносуспільною, державно-національною.

Підрозділ 2.3. – *«Масова політична поведінка і поведінка «маси»* – відображає авторський погляд на проблему так званих «масовий явищ» у суспільно-політичному житті. У руслі проблематики політичної поведінки часто вживаються такі поняття: «масова поведінка», «поведінка маси (мас, натовпу, юрби)», «масові рухи», «масові форми політичної поведінки (участі)», «масова політична участь», «масові публічні акції (виступи, дії, заходи)», «масові безлади (заворушення)» тощо. Здавалося б, термінологія одна й та сама, але її тлумачення в різних авторів далеко не однозначне.

Починаючи з далекого минулого, виникали та з'являються й сьогодні різні версії наукового осмислення масових явищ у політиці. Практично всі вони (від спроб оцінити окремі факти до цілісних теорій масового суспільства) містять у своїй побудові поведінковий аспект, проте наповнюють поняття «маса» та «масовість» різним змістом: то надаючи їм переважно соціально-психологічного звучання (Г. Лебон), то соціально-класового (марксизм), то культурологічного (Х. Ортега-і-Гассет).

Унаслідок проведеного дослідження ми дійшли висновку, що поведінково-політологічний підхід до проблеми повинен мати свою специфіку. Вона полягає у сприйнятті поняття «маса» як загальної поведінкової форми, нейтральної за змістом. Щоб дослідити поведінку «маси», політолог спочатку повинен її структурувати, диференціювати за можливими формами, тобто способами існування – від макроформ (народні маси, електорат, суспільні верстви, класи тощо) до мікроформ (збори, мітинги, демонстрації тощо). Наступне завдання аналізу – визначити (у кожному конкретному випадку) тип поведінки маси.

Поняття «маса» не є антиподом поняття «група», але при оцінюванні поведінки маси/групи потрібно аналізувати, наскільки стійкими й тривалими є її внутрішні зв'язки: для групи вони є властивістю, для маси – перехідними станами. Політолог не повинен змішувати поняття «маса» і «натовп». Безумовно, будь-який натовп є масою, але не всяку масу можна вважати натовпом. Маса є формою (або формами), а натовп – специфічним поведінковим станом, одним із типів деструктивної політичної поведінки, що спричинений переважно механізмами ірраціональної соціальної психології. У подібному стані (за певних умов) може опинитися будь-яка маса, але вона так само може й уникнути стану натовпу.

Щодо поняття «масова політична поведінка», то воно вказує не на форму чи тип політичної поведінки, а на її окремий вид (інші види – поведінка групова, індивідуальна).

У підрозділі 2.4. – «*Політичне відчуження як специфічний рівень політичної поведінки*» – узагальнено основні наукові концепції щодо сутності політичного відчуження та його структури, запропоновано методологію аналізу цього явища у поєднанні з поняттям «політична участь».

У політологічних та соціологічних виданнях, поряд з поняттям «політичне відчуження», вживається більше ніж півтора десятка споріднених понять, які характеризують поведінку політичного суб'єкта, що є протилежною до політичної участі, наприклад: «неучасть», «антиучасть», «абсентеїзм», «імобільність», «пасивність», «аполітичність», «байдужість», «апатія» тощо. У дисертації обґрунтовано висновок, що за методологічними можливостями поняття «політичне відчуження» є найбільш доцільною, загальною науковою категорією, яка дає змогу охопити найбільшу кількість об'єктивних та суб'єктивних явищ так званої «неучасницької» поведінки.

Політичне відчуження наявне в будь-якій політичній системі. У політології давно точиться дискусія щодо критеріїв, за якими «участь» можна відрізнити від «неучасті». Американські науковці С. Верба, Н. Най, Л. Мілбрет та інші започаткували низку термінів: «поінформована політична бездіяльність», «свідома політична бездіяльність», «мінімально необхідний поріг активності», «пасивні форми політичної участі», які вживаються для забезпечення так званої «змішаної» інтерпретації політичної участі. Але ця «змішаність», з нашого погляду, і є не що інше, як політичне відчуження, про що й треба прямо казати. При цьому, однак, не варто повністю протиставляти участь відчуженню або відчуження – участі, а навпаки, виявляти спільну площину їхнього існування. Поведінковий підхід надає таку можливість.

Політичне відчуження можна представити як соціальний *процес* (розрив соціальних зв'язків, аномія), як *стан* політичного суб'єкта (усвідомлена аполітичність) або як політичну *ситуацію*, коли в цілому політично спроможний суб'єкт не бере участі в політиці: робить це за власним рішенням, чи в конкретний момент цьому перешкоджають якісь зовнішні обставини. Таку ситуацію ми називаємо «функціональним відчуженням», що є синонімом понять «недіяння», «неучасть», «абсентеїзм» (останнє – в широкому, а не тільки в електоральному значенні). На теоретичних моделях взаємодії гносеологічних, аксіологічних та статусних детермінант (у разі, якщо суб'єкт може приймати автономні рішення: бути чи не бути учасником) простежено зв'язок між ситуаціями політичного відчуження та політичної участі. Виявлено, що структури обох ситуацій містять спільні ознаки, у кожній з них наявна міра своєї протилежності. Політичне відчуження завжди існує в діапазоні між маргінальною пасивністю та потенціалом різнобічно-активних політичних дій. У цьому його своєрідність і небезпечність, бо навіть маргінес може перетворитися на активну силу, якщо ним оволодіють політичні шахраї чи екстремісти.

Третій розділ – «Інституціональні та ціннісні компоненти політичної поведінки» – охоплює проблеми, що є базовими для розуміння ме-

ханізму функціонування політики, – того, як її інститути, будучи політичними формами, взаємодіють зі своїм змістом – політичними цінностями, інтересами й нормами.

У підрозділі 3.1. – *«Партійна діяльність і партійна поведінка»* – викладено концепцію «політичної дволикості», яка найвиразніше проступає на прикладі саме політичних партій. Кожна провідна політична партія одночасно має засвідчувати здатність бути присутньою і в системі влади, і в системі розгалужених соціальних зв'язків. Це – сутність партійної діяльності і її важливий привілей, оскільки він надає партії можливості для широкого маневрування, демонструючи політичну поведінку двох рівнів – інституціонально-діяльнісну та громадсько-учасницьку.

Відповідно до нормативно-юридичних засад політичної системи, діяльність партій та партійних об'єднань (блоків, коаліцій) є інституціональною, формалізованою в основних правах та обов'язках. Однак жорстке суперництво за владу, конкурентна боротьба за голоси виборців, необхідність тактичного маневрування тощо часто породжують негативні поведінкові типи – кон'юнктурність (яка межує з ренегатством), двозначність (споріднену з безпринципністю), пристосуванство (що дорівнює популізмові). Соціально корисна практика партійних сил (передбачена юридичними та політичними нормами) нерідко заміщується імітаційно-діяльнісними формами поведінки партій, коли вони замість послідовного виконання суспільно значущих функцій (агрегації соціальних інтересів, політичного просвітництва, соціалізації громадян тощо) демонструють ситуаційний, символічний, декларативний та подібні типи політичної поведінки.

Багато партій виявляються нездатними виконувати інституціональні ролі та функції. Прагнучи за всяку ціну залишитися в політичному процесі, вони намагаються скористатися в першу чергу утилітарно-ірраціональними елементами масової свідомості, станами емоційного збудження населення, що виникають внаслідок простого спостереження за політичними «видовищами». Подібні ситуації супроводжуються гострими емоційно-психологічними розколами: солідарності/протесту, оптимізму/розчарування, терпимості/агресивності тощо. На тлі таких настроїв партії уміло підміняють інституціональний зміст партійної діяльності вибірковими формами своєї політичної поведінки. Тобто вдаються до дій, які вигідні передовсім самій партії чи партійному блоку. Наприклад, у запалі виборчих кампаній, замість пояснення та переконання громадян у дійсних можливостях своєї політичної сили, партії одразу «вводять у гру» свій основний резерв – електорально-привабливий образ партійного лідера. Таким чином політична діяльність, відома ще з античних часів як «царське мистецтво», перетворюється на технологію формування «партійного бренду».

У підрозділі 3.2. – *«Поведінка парламентських коаліцій: компроміси й конфлікти»* – головну увагу приділено таким аспектам: а) передумови виникнення напруженостей та конфліктів всередині парламентських коалі-

цій; б) взаємозалежність між поняттями «парламентська коаліція» та «депутатська більшість».

Політична практика засвідчує, що для парламентських фракцій чи груп коаліційні угоди дуже часто не є кінцевою метою їх взаємодії. Очевидно, що коаліції – це ознака більше тактичної, ніж стратегічної поведінки. Компромісність, а часто-густо вимушеність утворення таких союзів стає передумовою амбівалентності й девіантності коаліційної поведінки. Чинники, що зумовлюють подібне становище, діють з різною силою, але постійно. Це ціла група суперечностей: між нормативними, регламентними процедурами та партійними інтересами; між партійною і фракційною дисципліною та правом на автономію окремих депутатів; між кількісним та якісним складом коаліції; між спільним інтересом та пріоритетами лідерства з боку окремих учасників; між необхідністю нести колективну, коаліційну відповідальність за політику всього уряду та егоїстичним бажанням перекласти спільні помилки на когось одного із союзників.

Для розгляду проблеми «парламентська коаліція – депутатська більшість» особливе значення мають такі види коаліцій, як формальні і неформальні. Історія парламентаризму, зокрема й українського, виявила, наскільки гостро на практиці може постати питання: чи формальна коаліція є засобом досягнення реальної більшості, чи реальна більшість є засобом створення формальної коаліції? Іншими словами: яке з двох понять – «коаліція» чи «більшість» – слід вважати пріоритетним? На жаль, Конституція України встановила між цими поняттями надто жорстку залежність, більше того працездатність парламенту безпосередньо поставлено в залежність від існування формальної коаліції. Але, як підтверджує практика, більші гарантії життєздатності парламенту створює не формально-коаліційна угода між фракціями, а депутатська більшість (і не в останню чергу неформальна, ситуаційна). Отже, депутатська більшість є необхідною умовою діяльності парламенту, а коаліція фракцій – важливим і бажаним, але тільки одним із способів формування реальної більшості і аж ніяк не жорстко регламентованою умовою її існування.

У підрозділі 3.3. – *«Типологія та детермінація опозиційної поведінки»* – проаналізована проблема розбіжностей між формальним статусом парламентської опозиції та її реальною опозиційною поведінкою.

Щоб визначити фактичну опозиційність, ми пропонуємо керуватися двома базовими критеріями: загальнофункціональним (родовим) та поведінковим (тут і далі термінологія наша. – В.С.). Загальнофункціональний критерій означає обов'язкову і одночасну наявність ознак, за якими в принципі ту чи іншу політичну силу можна вважати опозиційною, тобто наявність структури явища опозиційності. Це: організованість; неучасть у формуванні вищих органів влади; критичне ставлення до діяльності уряду та системний контроль за його діями; пропонування альтернативних програм суспільного розвитку та боротьба за їх втілення; прагнення прийти до урядової влади (апробація роботи «тіньового» кабінету міністрів тощо). Родовий критерій має бути конкретизований так званими «критеріями фо-

рми» (час, місце, кількість, формальні норми, статуси, повноваження опозиції тощо). Поведінковий критерій передбачає встановлення та аналіз фактів з діяльності конкретної опозиції, характеру її дій, реагувань, відносин, способів ставлення до інших політичних сил, до інститутів влади, особливостей зв'язків з населенням, методів політичної конкуренції тощо. Типологія за критеріями поведінки, або «критеріями змісту», порівняно з критеріями форми, є більш суб'єктивною. Значною мірою вона ґрунтується на оцінних судженнях політичного експерта чи дослідника (наприклад, такі визначення опозиції, як: конструктивна чи деструктивна, демократична чи антидемократична і т. ін.).

Якою б не була опозиційна поведінка, але в стінах демократично обраного парламенту і урядова, й опозиційна сторони уособлюють єдине поняття державної влади, яке ґрунтується на понятті народного суверенітету. Ця суспільно-політична аксіома об'єктивно створює найбільші труднощі для опозиційної діяльності: з одного боку, змушує опозицію підтримувати образ «антипода влади», а з іншого – співпрацювати з нею; виголошувати реформаторські гасла і водночас остерігатися їх девальвації через недостатність ресурсів забезпечення; нарощувати зусилля в боротьбі за владу, але в разі перемоги вміти різко поміняти тактику «лобової атаки» на стратегію професійного управління державною політикою.

У підрозділі 3.4. – *«Ціннісне та інструментальне значення стратегії й тактики політичної поведінки»* – теоретичний розгляд проблеми поєднано з аналізом подій українського «майдану» листопада 2004 – січня 2005 рр.

Політична стратегія й тактика являють собою два типи політичної поведінки, що утворюють діалектичну єдність та є необхідною умовою один одного. Можна сказати, що тактика створює політичну ситуацію, а стратегія формує історичний період. Потрібно остерігатися, щоб стратегія не зазнала політичної девальвації через окремі невдалі тактичні кроки, особливо якщо останні задекларовані як важливі суспільні «інновації». Ще більше негативне значення може мати суспільна девальвація стратегії. Вона може настати, наприклад, тоді, коли деякі популярні політичні сили, перебуваючи під впливом кон'юнктурних настроїв та досягши ситуаційної перемоги над своїми опонентами, поспішають звести її в ранг «видатних стратегічних досягнень». У разі недостатньо критичного сприйняття подібних ситуацій громадськістю з'являються соціальні ілюзії, міфи, невиправдані очікування швидких позитивних змін, розчарування, депресивно-агресивні стани суспільної свідомості, протестні форми і типи політичної поведінки.

Подією великого значення для формування демократичної, учасницької політичної культури України стали події «майдану» наприкінці 2004 р. Вони актуалізували значення багатьох стратегічних змін для України. Проте їх наслідки не варто перебільшувати. Визначальними для політичної поведінки «майдану» були дві обставини: 1) його форма – тривалий, масовий мітинг з характерними для подібних форм політичної активності громадян рисами: здобуття прихильності населення до певних ідей; радикальна постановка вимог; емоційно-психологічна активізація; 2) роль «майдану» як

тактичного (інструментального) засобу в боротьбі за владу між близькими за природою політичними елітами. «Майдан» не став революцією, оскільки в тих подіях не відбулося поєднання в цілісному процесі трьох важливих складових: революційної мети (ідеології), відповідної практики (механізму перетворень) та наслідків (новонародженої соціально-політичної якості).

У підрозділі 3.5. – *«Національна єдність – суспільно ціннісна складова політичної поведінки»* – об'єктом політологічного та джерелознавчого дослідження став Універсал національної єдності від 3 серпня 2006 р. Головна ідея та зміст Універсалу є гарним матеріалом для вивчення ролі ідейно-ціннісних, світоглядних наддетермінант у житті суспільства та поведінці політичних еліт. Подібні детермінанти (поняття загальнонаціональної злагоди (єдності, примирення), національних інтересів, гуманістичних цінностей тощо) є стратегічною складовою народного і державного суверенітету, яку не можна розмінювати на потреби поточної політики чи в інтересах окремих політичних сил.

На загал можна погодитися з оцінками, що Універсал став дуже важливим суспільно-політичним документом, спробою досягти широкого політичного консенсусу, витворити об'єднавчу платформу для втілення демократичних реформ, морально зобов'язати учасників «круглого столу» до політичної відповідальності та конструктивної співпраці. Проте спеціальна зовнішня та внутрішня наукова критика Універсалу доводять невідповідність між його назвою та змістом: останній, вочевидь, не підтверджує, не розкриває адекватно проголошені в Універсалі ідеї. Принципові недоліки й суперечності властиві структурі документа, мотиваційній частині, визначенню суб'єктного складу єднальних дій, формулюванню завдань, головної мети та баченню умов і шляхів її досягнення. Зазначене свідчить, що в сучасній українській політиці майже в стані рівноваги продовжують співіснувати, з одного боку, раціонально-практичний, конструктивно-прогресивний, новаторський, а з іншого – ритуально-символічний, консервативно-традиційний, романтичний типи політичної поведінки.

Четвертий розділ – «Антропологічний контекст політичної поведінки» – присвячений дослідженню суто людських чинників, внутрішніх (психологічних) механізмів політичної поведінки – почуттів, настановлень, волі, моралі. Вони активно впливають на формування типів політичної поведінки – практично на всіх її рівнях. Психологічні стани індивідів, груп, верств населення стають об'єктом політичних технологій і здатні чинити як соціально творчу, так і соціально руйнівну дію.

У підрозділі 4.1. – *«Психологічне підґрунтя індивідуальної політичної поведінки»* – проблема розглянута через призму явища влади, яка найповніше реалізується в політичному лідерстві.

Характер політичної влади, у тому числі й тип поведінки політичного лідера, немало залежить від психологічного стану її носія. Значення має те, які саме внутрішні настановлення властиві лідерові: «акцент на завданнях» чи «акцент на відносинах». Лабораторні дослідження психологів виявили,

що демократичний (партнерський) стиль лідерства має більше прихильників і задовольняє членів групи більшою мірою, ніж авторитарний (жорсткий) чи ліберальний (поблажливий). Водночас дані інших соціально-гуманітарних наук – історії, політології, державного управління – уточнюють цей висновок і засвідчують, що не існує стилю лідерства, який виявився б однаково ефективним у всіх суспільно-політичних ситуаціях. В окремих випадках може навіть виникнути соціальний запит на «політиканарциса». Автократи і ліберали, порівняно з демократами, виглядають більш егоїстичними, підозріливими і конфліктними, але люблять грати ролі благодійників. Натомість у демократів значно виразнішою є схильність до компромісів, що нерідко зумовлює виникнення комплексу нерішучості та боязкості.

На політичну поведінку носіїв влади та рядових громадян впливає та психологічна закономірність, що підсвідомо людям більшою мірою властиво пов'язувати себе з переможцями, ніж з невдахами, тому виборці часто довіряють свої голоси претендентові на владу, котрий зумів забезпечити собі образ «сильної людини». Щоб його не втратити, психологи радять політикам обирати «стратегію малих перемог» – поділяти великі проекти на послідовні тактичні кроки з реальними шансами на успіх.

У підрозділі 4.2. – *«Індивідуально-поведінкові типи: конформізм і нонконформізм»* – поєднано політологічний та психологічний підходи до розуміння сутності таких явищ, як свобода вибору, конформізм, груповий інтерес, індивідуальність і масовість, взаємодія більшості й меншості, персональна відповідальність тощо.

Політичні суб'єкти постійно опиняються перед вибором, як діяти: індивідуально (автономно) чи «разом з усіма» і «як усі». Подібні ситуації не є власне політичним винаходом – вони супроводжують будь-яку поведінку людини. Психологічні механізми деіндивідуалізації та індивідуалізації є складовими, відповідно, політичного конформізму та нонконформізму. Крізь призму цих понять можна досліджувати такі політологічні питання, як: партійна та фракційна дисципліна, політичні зобов'язання, імперативний мандат або протилежного змісту – політична опозиція, автономія депутата, свобода слова тощо.

Порівняно з конформізмом, нонконформна поведінка має складнішу психологічну, інтелектуальну та морально-вольову структуру. Вона вимагає від суб'єкта не просто більшої активності та готовності ризикувати в протидії груповому впливові чи тискові зовнішніх обставин. Сам лише факт опору чи незгоди далеко не завжди є свідченням соціально виправданої поведінки. Головною детермінантою у подібних випадках має бути відданість гуманістичним цінностям, зокрема ідеалам «позитивної свободи» – «свободи для». Справжня протилежність конформізові означає поведінку незалежної, переконаної людини, яка вмотивована усвідомленням власної гідності та суспільного значення своїх позицій і вчинків.

У підрозділі 4.3. – *«Людський чинник» політичної конфронтації»* – досліджено такі аспекти: методологічна роль терміна «конфронтація»; пози-

тивні, негативні та нейтральні складники конфронтаційності; стадії політичної конфронтації; психоаналітичні концепції конфронтаційної поведінки Н. Макіавеллі та Е. Фромма.

Існує велика кількість термінів, що позначають ситуації політичної боротьби, протистоянь, конфліктів. Багатьом з них властива синонімія, наприклад, «протистояння» можна замінити «протидією», а «боротьбу» – «сутичкою». Та все ж концептуально (в плані типології політичної поведінки) потрібно розрізняти терміни загального і конкретного змісту. З нашого погляду, роль узагальнюючого поняття для характеристики неконвенціональних типів і форм поведінки має належати термінові «конфронтація». Його інструментально-методологічні можливості найширші, а сутність – нейтральна. За його допомогою вдається охопити динамічні й статичні стани політичної поведінки, ідеологічні, вербальні, фізичні, організаційні форми, охарактеризувати процес протидії на всіх його стадіях (початок позиціонування сторін; максимальний тиск одна на одну; спад напруженості).

Конфронтаційні ситуації бувають «жорсткими» і «м'якими». Потенційно вони можуть розвинутиися від простої суперечності до загострення напруженості й далі – до своєї особливої стадії – конфлікту. Теорію конфліктів (конфліктологію) ми розглядаємо як складову загальної теорії політичної поведінки (системного біхевіоризму).

Конфронтаційність є природним станом людського існування. Однією з передумов конфронтаційної поведінки є суперечлива «природа людини». «Гарні» та «погані» схильності індивіда (концепція Н. Макіавеллі) спричинюються, відповідно, до позитивної (доброякісної) або негативної (злаякісної) конфронтаційності (за термінологією Е. Фромма, – деструктивності). Нейтральні властивості конфронтаційної поведінки виявляються в таких рисах, як: нонконформізм, психологічний тиск на суперника, рішучість, готовність ризикувати, маневрування тощо.

Конфронтаційність у політиці означає момент здійснення відносин влади; владний вплив суб'єкта на об'єкт – це стан потенційної або реальної конфронтації. У суспільно-політичних відносинах доброякісна конфронтаційність реалізується переважно в межах демократичного режиму, злаякісна виявляє тенденції до авторитаризму й тоталітаризму.

У підрозділі 4.4. – *«Насильство: між політичною необхідністю та людською мораллю»* – розглянуто різноманітні (давнього походження і сучасні) теорії та концепції насильства в контексті інституціональних та моральних аспектів цього явища (Н. Макіавеллі, К. Маркс, В. Ленін, М. Вебер, Х. Арендт, Ж. Бодрійяр, П. Бурдьє, М. Каддафі, Б. Капустін, К. Лоренц, М. Фуко та інші). Також проаналізовано зв'язки та відмінності між поняттями «сила», «насильство», «агресія».

Негативна (злаякісна) конфронтаційність, як правило, асоціюється з насильством. Правильним є твердження, що «сила» і «насильство» – поняття різні. Сила – це загальний потенціал влади, а насильство – один із способів об'єктивації цієї сили. Фактичне насильство означає реальний момент вла-

ди суб'єкта над об'єктом насильства, проте реальна влада не завжди вказує на факт існування насильства, оскільки в її розпорядженні є й інші ресурси. Їх застосування не обов'язково має ознаки насильства, тобто остаточного подолання опору об'єкта, зламу його волі. Отже, влада спроможна виступати і як реальне, і як потенційне насильство, але повністю відмовитися від функціональної здатності до насильства не готова жодна влада, інакше вона не зможе повноцінно реалізувати потенціал своєї сили. Явище насильства потребує диференційованих оцінок. Застосування політичного насильства не завжди означає лише соціальну та моральну деструкцію, регрес.

На нашу думку, слід розрізняти поняття «насильство» й «агресія». Будь-яка агресивна поведінка є виявом насильства, проте не всяке насильство можна кваліфікувати як агресію. Агресія походить від доцивілізаційних (тваринних) інстинктів людини. Її, зокрема, характеризують такі риси: а) особлива мотивація (ворожість, жорстокість, ненависть, владолюбство); б) ініціативність. Агресія – це завжди напад, перший удар; в) розрахунок на специфічний результат – знищення або максимально можливе ураження супротивника; д) готовність до повторного чи постійного застосування насильства. Здійснення політичної влади передбачає застосування легального й легітимного насильства, але за жодних умов не можна допускати агресивного насильства. Прикладом агресивного насильства є політичний тероризм.

У підрозділі 4.5. – *«Гуманістична складова політичної поведінки»* – викладена концепція політичного ненасильства як політичної філософії соціуму, в основі якої лежать ідеали духовності, людинолюбства, моральності, терпимості, служіння добру. Зокрема, охарактеризовано погляди М. Ганді, М. Кінга, К. Лоренца.

Недарма ще в античну епоху людина була названа «істотою політичною». І не тільки в тому розумінні, що їй властиво політично соціалізуватися, а ще й тому, що політика неможлива без людського начала. У давньогрецьких софістів (Протагор, V ст. до н.е.) антропоцентризм набув афористичного звучання: «Людина – міра всіх речей». Якщо політика покликана вносити в людські колективи порядок і організованість, то гуманістичні ідеї мають наповнювати політику головним смислом.

Одна з найбільших суперечностей людського існування полягає в невідповідності між високими темпами матеріально-технічного прогресу та надто повільним процесом усвідомлення людьми планетарного значення гуманістичних цінностей, тієї особливої онтологічної функції, що відведена морально-духовним началам, якими природа наділила людину найщедріше з-поміж інших живих істот. Стрімкий розвиток матеріальної сфери, сучасні передові технології, нові засоби комунікації та інформування ще більше актуалізують питання: у чому полягає справжній сенс подібних змін – чи в тому, *що* людина зуміла зробити, чи в тому, *заради чого* вона це зробила? Як впливають на сутність людини її вчинки? Моральність суспільства і людяність політики – це невід'ємні поняття й величини. Щоб не

виснажити себе та навколишній світ у гонитві за матеріальними благами і, зрештою, не загинути, «політична істота» муситиме служити ідеалам добра, совісті, чесності, терпимості. Тоді результати суспільного життя залежатимуть не від здатності носія влади бути сильнішим за інших, а від уміння та готовності допомогти слабшому.

ВИСНОВКИ

Виконане дисертаційне дослідження дає підстави для таких висновків та пропозицій:

1. Явище політичної поведінки як суттєвий елемент політичної культури суспільства та будь-якого окремого суб'єкта політики – індивіда, соціальної групи, спільноти, інституціонального утворення тощо – потребує комплексного, інтеграційного підходу до вивчення поведінкової проблематики. Це, своєю чергою, орієнтує на розробку чітких теоретико-методологічних засад вивчення політичної поведінки, на пошук загальної, але гнучкої у використанні методики, придатної для вирішення завдань поведінкових досліджень незалежно від їх масштабу, особливостей суб'єкта поведінки, тривалості процесу та характеру досліджуваних подій.

2. Класичний біхевіоризм та його модифікації – необіхевіоризм, радикальний біхевіоризм, постбіхевіоризм – створили деякі важливі засади методики вивчення політичної поведінки та досягли дуже вагомих наукових результатів у розумінні реальної поведінки політичних суб'єктів, у першу чергу виборців. Але традиції біхевіоризму потребують наукової модернізації, розробки нових теоретико-методологічних питань, що в сукупності утворюють концепцію, названу в дисертації «системним біхевіоризмом». Її основними елементами є такі поняття: «функціональні рівні політичної поведінки»; «структура політичної поведінки»; «детермінанти політичної поведінки»; «універсальна методика класифікації політичної поведінки (рівні, види, форми, типи)»; «закономірності функціонування політичної поведінки в контексті системних зв'язків».

3. Застосування загальних (універсальних) методологічних підходів при дослідженні політичної поведінки передбачає диференційований аналіз поведінкових ситуацій за їх суб'єктним представництвом. У цьому плані науковий аналіз має бути конкретним, сутнісним, тобто таким, що сприяв би створенню та поглибленню теорії політичної поведінки відносно окремих видів і типів політичних суб'єктів. Для вирішення цього завдання є необхідним, зокрема, застосування методів порівняння та дихотомічного протиставлення, наприклад, вивчення питань лідерської поведінки в площинах: індивід/маса, формальне/неформальне, а проблем політичної соціалізації – через дихотомію участь/відчуження. Стосовно останнього, то в дисертації на відповідних теоретичних моделях було підтверджено авторську гіпотезу про недоцільність різкого методологічного протиставлення понять «участь» та «відчуження», оскільки кожне з них містить у собі міру своєї відносної протилежності.

4. Використання зазначених вище підходів дало змогу аргументувати положення про необов'язковість включення поняття «демократія» до переліку головних ознак поведінки політичного лідера, оскільки це, по-перше, суперечить важливим історичним фактам, а по-друге, методологічно не узгоджується з багатьма типологіями лідерської поведінки. Також неправильно вважати, що так звана політична харизма є самостійним типом політичної поведінки лідера. З іншого боку, є очевидною необхідність включати до визначення політичних еліт такі характеристики: інтенсивність діяльності; постійність лідерства та неперервність соціально-творчих зусиль; підвищена ініціативність. Однозначно також можна стверджувати, що поняття «політична еліта», з погляду сутності соціальної поведінки, не є нейтральним терміном суспільствознавства, тому при дослідженні політичного елітаризму не слід нехтувати ціннісно-етичними аспектами цього явища та заміщувати їх лише функціональними, управлінськими критеріями.

5. Історіографічний, політологічний, соціологічний аналіз переконує в необхідності розрізнення понять «поведінка маси» та «поведінка натовпу», хоча в сучасній політології нерідко відбувається їх змішування. Поняття «маса» політолог має сприймати нейтрально, неупереджено щодо її властивостей. Маса є формою (чи формами) певної сукупності людей, що володіє потенційно різними поведінковими якостями. Натовп – це один із типів поведінки маси, конкретний, специфічний, зумовлений переважно механізмами соціальної психології деструктивний поведінковий стан.

6. Аналіз поведінки політичних суб'єктів часто виявляє суперечності між інституціональним, тобто формально визначеним, та реальним змістом їх політичної діяльності й участі. Переконливе підтвердження цій тезі нерідко демонструють політичні партії, блоки та коаліційні утворення. Доводиться визнати, що типовими рисами політичної поведінки коаліційних утворень у парламенті є амбівалентність та девіантність. Дослідження інституціональних аспектів політики методами системного біхевіоризму надає можливість глибше зрозуміти явище політичної опозиційності, зокрема парламентської. При поведінковому підході стає очевидним, що поняття «меншість» не завжди є тотожним поняттю «опозиція». Наскільки одне поняття відповідає іншому можна встановити, лише аналізуючи реальну політичну поведінку сил, що декларують свою опозиційність, тобто їх фактичну діяльність в ролі альтернативного агента влади, її критика й антипода. Демократичний принцип народного суверенітету, який знаходить своє ідейне втілення в інституті загальносуспільного представництва – парламенті, не дає змоги опозиції надто дистанціюватися від владного статусу, повністю зняти з себе відповідальність за дії парламентської більшості. Отже, дихотомія «влада – опозиція» в реальних процесах політичної поведінки далеко не завжди свідчить про наявність однозначно протилежних типів останньої.

7. Гострим питанням для суперництва за політичну владу та для взаємодії влади й суспільства є оптимальне співвідношення між політичною тактикою й стратегією. Ці два типи політичної поведінки однаково важли-

ві, хоча на різних етапах політичного процесу можуть по чергово набувати пріоритетного значення. На жаль, доводиться визнати, що українська політична еліта ще не оволоділа мистецтвом ефективно для суспільства реалізовувати можливості політичної стратегії й тактики у їх взаємодії. Цей висновок підтверджують чимало подій з української політики за останні роки, коли тактичні прагнення переграти свого суперника ставали «пінрровою перемогою» і, зрештою, девальвували суспільно перспективні цілі, або ж непередумані, наспіх визначені стратегічні гасла та рішення закладали передумови для безкінечних тактичних протистоянь.

8. Важливими складниками політичних подій та процесів нерідко стають внутрішні, психологічні чинники поведінки людини. Вони формують передумови певних типів політичної поведінки, відіграють помітну роль у процесах легітимації влади, вибору політичного лідера та в характері взаємодії між лідером і його оточенням. Ціла низка політологічних понять: «свобода вибору», «груповий і персональний інтерес», «опозиційність», «коаліційність», «політична відповідальність», «партійна дисципліна», «автономна і мобілізована поведінка» тощо при аналізі їх конкретного змісту також потребують врахування психологічних і морально-вольових чинників. Це дає можливість характеризувати процеси індивідуалізації чи деіндивідуалізації політичної поведінки особи, актуалізує дослідження таких протилежних типів політичної поведінки, як: конформний/нонконформний, конвенціональний/неконвенціональний, солідарний/протестний. У їх основі лежить міра спроможності індивіда до самостійної інтелектуальної діяльності, автономного вибору, ризикованої дії, усвідомлення цінностей політичної свободи, прагнення незалежності, наявності суспільно значущих переконань.

9. Як не завжди політична суперечність у своєму розвитку доходить до стадії конфлікту, так не завжди сила, яку застосує політична влада, переростає в політичне насильство. Зв'язок між силою і насильством тісний, але не завжди прямий та безпосередній. Певне значення для розрізнення в політичній поведінці якостей «сили» і «насильства» має легітимація цих понять суспільством. Проте легітимацію не слід вважати об'єктивним критерієм такого розрізнення, оскільки громадська думка і в ситуаційному, і в історичному контексті не завжди послідовна й може схилитися до дуже протилежних оцінок. Очевидно, в подібних випадках потрібен комплексний підхід: історичний, теоретико-методологічний, нормативний, інституціональний, суспільний. Як неприйнятне за жодних обставин у демократичних суспільствах має сприйматися агресивне насильство, зокрема тероризм. У цілому агресивність походить від первісних інстинктів людини, вона пов'язана з певними деструктивними рисами «людської природи» — егоїзмом, жадобою, владолюбством тощо, які виявляються і в політиці. Усунути подібні явища з поведінки політичних суб'єктів лише інституціональними, нормативними засобами неможливо. Вони обов'язково мають поєднуватися з процесами загальної гуманізації суспільства, усвідомлен-

ням його представниками пріоритетного значення людського життя, духовності та моралі.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Монографія

1. Северинюк В.М. Політична поведінка : проблеми теорії та методології : монографія / В.М. Северинюк. – Київ; Запоріжжя : Вид-во КПУ, 2009. – 432 с.

Статті у фахових виданнях, затверджених ВАК України

2. Северинюк В.М. Політична участь як вияв політичної поведінки / В.М. Северинюк // Нова парадигма : журнал наукових праць. – 2006. – Вип. 55. – С. 140–152.

3. Северинюк В.М. Політична діяльність і політична поведінка (співвідношення понять) / В.М. Северинюк // Вісник Державної академії керівних кадрів культури і мистецтв : науковий журнал. – 2006. – № 2. – К. : Міленіум, 2006. – С. 122–128.

4. Северинюк В.М. Детермінація політичної поведінки як теоретична проблема / В.М. Северинюк // Нова парадигма : журнал наукових праць. – 2006. – Вип. 58. – С. 120–132.

5. Северинюк В.М. Універсал національної єдності в контексті теорії політичної поведінки (спроба неупередженого аналізу) / В.М. Северинюк // Вісник Державної академії керівних кадрів культури і мистецтв : науковий журнал. – 2006. – № 4. – К. : Міленіум, 2006. – С. 137–143.

6. Северинюк В.М. «Політична поведінка» в системі категорій політичної науки / В.М. Северинюк // Держава і право : зб. наук. праць. Юрид. і політ. науки. – Вип. 34. – К. : Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2006. – С. 540–547.

7. Северинюк В.М. Біхевіоризм у політичній науці: традиції та назрілі модифікації / В.М. Северинюк // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України : зб. наук. праць. – К., 2007. – Вип. 35. – С. 323–335.

8. Северинюк В.М. Концепт політичного відчуження в теорії політичної поведінки / В.М. Северинюк // Політологічний вісник : зб. наук. праць. – К. : ІНТАС, 2007. – Вип. 26. – С. 94–106.

9. Северинюк В.М. Методологічні засади класифікації політичної поведінки / В.М. Северинюк // Віче. – 2007. – № 18. – С. 17–19.

10. Северинюк В.М. Політичне лідерство в параметрах теорії політичної поведінки / В.М. Северинюк // Політологічний вісник : зб. наук. праць. – К. : ІНТАС, 2007. – Вип. 27. – С. 187–197.

11. Северинюк В.М. Політична еліта: магія слова і реальність політичної поведінки / В.М. Северинюк // Політологічний вісник : зб. наук. праць. – К. : ІНТАС, 2007. – Вип. 29. – С. 96–109.

12. Северинюк В.М. Масова політична поведінка і поведінка «маси»: поняття і сутність / В.М. Северинюк // Вісник Державної академії керівних кадрів культури і мистецтв : наук. журнал. – 2008. – № 1. – К. : Міленіум, 2008. – С. 127–133.

13. Северинюк В.М. Особливості типології політичної поведінки / В.М. Северинюк // Грані : наук.-теорет. і громад.-політ. альманах. – 2008. – № 2(58). – С. 116–170.

14. Северинюк В.М. «Хліба і видовищ!», або Партійна діяльність і партійна поведінка / В.М. Северинюк // Політологічний вісник : зб. наук. праць. – К., 2008. – Вип. 34. – С. 142–157.

15. Северинюк В.М. Науково-теоретичні витоки та головні концептуальні засади політичного біхевіоризму / В.М. Северинюк // Грані : наук.-теорет. і громад.-політ. альманах. – 2008. – № 4 (60). – С. 119–124.

16. Северинюк В.М. Психологічні аспекти політичного конформізму і нонконформізму / В.М. Северинюк // Політологічний вісник : зб. наук. праць. – К. : ІНТАС, 2008. – Вип. 36. – С. 101–115.

17. Северинюк В.М. Психологічне підґрунтя індивідуальної політичної поведінки / В.М. Северинюк // Грані : наук.-теорет. і громад.-політ. альманах. – 2008. – № 6 (62). – С. 113–117.

18. Северинюк В.М. Девіантність як наддетермінанта конфліктної поведінки парламентської коаліції / В.М. Северинюк // Держава і право : зб. наук. праць. Юрид. і політ. науки. – Вип. 42. – К. : Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2008. – С. 662–670.

19. Северинюк В.М. Особливості політичної поведінки опозиційного типу / В.М. Северинюк // Вісник Державної академії керівних кадрів культури і мистецтв : наук. журнал. – 2008. – № 4. – К. : Міленіум, 2008. – С. 130–135.

20. Северинюк В.М. «Природа людини» як передумова конфронтаційної політичної поведінки / В.М. Северинюк // Політологічний вісник : зб. наук. праць. – К. : ІНТАС, 2009. – Вип. 39. – С. 62–77.

21. Северинюк В.М. Насильство: деструкція людської поведінки і властивість політичної влади / В.М. Северинюк // Грані : наук.-теорет. і громад.-політ. альманах. – 2009. – № 1 (63). – С. 139–145.

22. Северинюк В.М. Насильство як властивість влади і тип політичної поведінки / В.М. Северинюк // Вісник Державної академії керівних кадрів культури і мистецтв : наук. журнал. – 2009. – № 3. – К. : Міленіум, 2009. – С. 131–137.

23. Северинюк В.М. Макс Вебер і політичний біхевіоризм / В.М. Северинюк // Грані : наук.-теорет. і громад.-політ. альманах. – 2009. – № 5 (67). – С. 128–133.

Статті в інших виданнях

24. Северинюк В.М. Політична поведінка: наукова категорія та вид соціальної поведінки / В.М. Северинюк // Социальные технологии: актуаль-

ные проблемы теории и практики : международный межвузовский сборник научных работ. – Вып. 32. – К.; М.; Одесса; Запорожье, 2006. – С. 123–130.

Тези та матеріали конференцій

25. Северинюк В.М. Український «майдан» з погляду політичної стратегії й тактики / В.М. Северинюк // Дні науки : зб. тез доповідей : у 4 т. / Гуманітарний університет «ЗІДМУ», 5–6 жовтня 2006 р. – Запоріжжя : ГУ «ЗІДМУ», 2006. – Т. 4. – С. 75–78.

26. Северинюк В.М. Проблема насильства в «Зеленій книзі» М. Каддафі: між ісламом і політикою / В.М. Северинюк // XXI століття: Альтернативні моделі розвитку суспільства. Третя світова теорія : м-ли П'ятої міжнар. наук.-теорет. конф., 26–27 травня 2006 р., м. Київ. – Кн. I. – К. : Фенікс, 2006. – С. 123–127.

27. Северинюк В.М. Конфліктологічна складова теорії політичної поведінки (співвідношення понять) / В.М. Северинюк // М-лы II Междунар. научно-практ. конф. «Стратегические вопросы мировой науки-2007». – Т. 7. – Днепропетровск : Наука и образование, 2007. – С. 65–67.

28. Северинюк В.М. Політичне відчуження: ознака «традиційного парламентаризму» чи риса «справжньої демократії»? / В.М. Северинюк // XXI століття: Альтернативні моделі розвитку суспільства. Третя світова теорія : м-ли Шостої міжнар. наук.-теорет. конф., 8–9 червня 2007 р., м. Київ. – Кн. I. – К. : Фенікс, 2007. – С. 128–132.

29. Северинюк В.М. Конфліктні типи політичної поведінки (класифікація і термінологія) / В.М. Северинюк // М-лы II Междунар. научно-практ. конф. «Научный прогресс на рубеже тысячелетий-2007». – Т. 9. – Днепропетровск : Наука и образование, 2007. – С. 5–8.

30. Северинюк В.М. Як політична тактика знецінює політичну стратегію (з реалій української політики) / В.М. Северинюк // Дні науки : зб. тез доповідей : у 3 т. / Гуманітарний університет «ЗІДМУ», 11–12 жовтня 2007 р. – Запоріжжя : ГУ «ЗІДМУ», 2007. – Т. 2. – С. 372–376.

31. Северинюк В.М. Поведінкові аспекти політичного елітаризму / В.М. Северинюк // Поведінкові типи в українському соціокультурному середовищі: історичний досвід та аналіз тенденцій : зб. наук. праць за результатами Міжнар. наук. конф. / Київськ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка, 25 жовтня 2007 р. – К. : Київський університет, 2007. – С. 342–347.

32. Северинюк В.М. Поведенческий аспект политического отчуждения / В.М. Северинюк // Материалы VI Афанасьевских чтений / [под ред. проф. О.А. Уржа]. – М. : Союз, 2008. – С. 260–263.

33. Северинюк В.М. Політичне лідерство крізь призму понять «демократія» і «харизма» / В.М. Северинюк // Материали за IV Международна научна практична конференция «Динамика исследования-2008», 16–31 юли 2008. – Т. 20. Закон. Държавна администрация. Философия. Политика. – София : «Бял ГРАД-БГ» ООД, 2008. – С. 43–47.

34. Северинюк В.М. Соціально-статусні та психологічні детермінанти політичної поведінки / В.М. Северинюк // Дні науки-2008 : зб. тез допові-

дей : у 3 т. / Класичний приватний університет, 23–34 жовтня 2008 р. – Запоріжжя : КПУ, 2008. – Т. 3. – С. 210–213.

35. Северинюк В.М. Самосвідомість та соціальна етика політичних еліт / В.М. Северинюк // Матеріали за 5-а міжнародна научна практична конференція «Научний потенціал на світа-2009». – Т. 3. – София : «Бял ГРАД-БГ» ООД, 2009. – С. 54–59.

Навчально-методичні праці

36. Северинюк В.М. Поведінкові аспекти політичного елітаризму: [метод. посіб.] / В.М. Северинюк, К.В. Петрунчак; Заклад післядипл. освіти «Центр перепідгот. та підвищ. кваліф. працівників органів держ. влади, органів місцевого самовряд., держ. підпр., установ і організацій» Київської облдержадміністрації. – К., 2008. – 10 с.

37. Северинюк В.М. Психологічні аспекти політичної поведінки: [метод. посіб.] / В.М. Северинюк, К.В. Петрунчак; Заклад післядипл. освіти «Центр перепідгот. та підвищ. кваліф. працівників органів держ. влади, органів місцевого самовряд., держ. підпр., установ і організацій» Київської облдержадміністрації. – К., 2008. – 13 с.

38. Северинюк В.М. Політична поведінка: [лекція] / В.М. Северинюк // Лекції з політології : навч.-метод. посіб. – Вип. 1 / [за ред. О.В. Бабкіної, В.П. Горбатенка]. – К. : НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2009. – С. 193–208.

АНОТАЦІЇ

Северинюк В.М. Політична поведінка як феномен суспільного життя: теоретико-методологічні проблеми. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора політичних наук за спеціальністю 23.00.01 – теорія та історія політичної науки. – Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова. – Київ, 2010.

У дисертації викладено теоретичні та методологічні проблеми дослідження явища політичної поведінки як важливої складової політичної культури суспільства. Критично проаналізовано здобутки, сильні та слабкі сторони біхевіористського напрямку в політології та запропоновано авторську концепцію системного біхевіоризму. Обґрунтовано структуру поняття «політична поведінка», його інтеграційно-методологічні властивості та функціональний контекст на рівнях політичної діяльності, політичної участі та політичного відчуження. Охарактеризовано поведінкову специфіку окремих суб'єктів політики – політичних лідерів, еліт, партій, парламентських коаліцій та опозицій. Показано взаємодію об'єктивних і суб'єктивних, інституціональних, ціннісних та особистісних чинників політичної поведінки.

Ключові слова: політична поведінка, політичний біхевіоризм, системний біхевіоризм, політична діяльність, політична участь, політичне відчужен-

ня, система детермінант політичної поведінки, структура політичної поведінки, класифікація політичної поведінки.

Северинюк В.М. Политическое поведение как феномен общественной жизни: теоретико-методологические проблемы. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени доктора политических наук по специальности 23.00.01. – теория и история политической науки. – Национальный педагогический университет имени М.П. Драгоманова. – Киев, 2010.

В диссертации изложены теоретические и методологические проблемы исследования феномена политического поведения как важной составной части политической культуры общества.

Классический бихевиоризм и его модификации – необихевиоризм, радикальный бихевиоризм, постбихевиоризм, которые особенно активно развивались в 40–70-е гг. XX в., – создали некоторые важные основания методики изучения политического поведения и достигли весомых научных результатов в оценивании реального поведения политических субъектов, в первую очередь избирателей. Однако следует признать, что политический бихевиоризм (political behaviorism) как традиционное направление западной (прежде всего американской) политологии не обеспечивает во всей полноте потребностей современной теории и методологии политической науки. В диссертации сделан вывод, что достижения бихевиоризма (его эмпирическую методику, концепты «единого архетипа избирателя», «математически доказанного научного знания» и т.п.) сегодня необходимо воспринимать как часть общей теории политического поведения, но не как эквивалент последней.

С целью терминологического обозначения общей теории политического поведения в диссертации предложено и обосновано её название – «системный бихевиоризм». Его структуру, по мнению автора, составляют следующие методологические элементы:

- концепция трех функциональных уровней политического поведения (политическая деятельность, политическое участие, политическое отчуждение), которые следует изучать, применяя родовое (общее для всех трех уровней) понятие – «политическое поведение»;

- анализ поведения политического субъекта на основе общей для всех субъектов политики поведенческой структуры, которая включает: видовую и типологическую идентификацию субъекта; детерминанты его поведения; способы реагирования на политическую действительность; характер (качество) такого реагирования; последствия тех или иных политических действий или недеяния (функционального отчуждения);

- применение универсальной методики классификации политического поведения в соответствии с четырьмя базовыми параметрами: уровень, вид, форма, тип, которые могут быть последовательно применены к любому субъекту поведения или к группе таких субъектов;

– концепция политического поведения субъекта как системы определенных действий и недеяния, в связи с чем возникает необходимость анализа поведения с учетом общих закономерностей функционирования систем: внешних и внутренних факторов влияния; самосохранения и самозащиты; корреляционных и обратных связей; «закона маятника» и др.

В работе широко применены историографический, сравнительный и логический методы, с помощью которых предложены авторские формулировки и интерпретации самого понятия «политическое поведение», а также ряда других категорий и терминов – «закон подмены статусов», «структура политического поведения», «система детерминант», «функциональное отчуждение», «критерии формы и критерии содержания», «политическая конфронтация и конфликт», «массовое поведение и поведение «массы»», «агрессивное насилие» и «насилие без агрессии».

Дана характеристика поведенческой специфики отдельных субъектов политики – политических лидеров, элит, партий, парламентских коалиций и оппозиций. Показано взаимодействие объективных и субъективных, институциональных, ценностных и личностных факторов политического поведения.

Ключевые слова: политическое поведение, политический бихевиоризм, системный бихевиоризм, политическая деятельность, политическое участие, политическое отчуждение, система детерминант политического поведения, структура политического поведения, классификация политического поведения.

Severinyuk V.M. Political behavior as a social life phenomenon: theoretical and methodological issues. – Manuscript.

Dissertation for a Doctor of political science degree by specialty 23.00.01 – Theory and History of Political Science. – National Pedagogic University named after M.P. Dragomanov. – Kyiv, 2010.

The dissertation deals with theoretical and methodological investigation of the political behavior phenomenon as an important part of social political culture. Achievements, strong and weak aspects of behavioral trend in politology are critically analysed, and author's concept of system behaviorism is suggested. The structure of «political behavior» concept, its integration and methodological characteristics and functional context on the political activity, political collaboration and political alienation levels is grounded. The behavior peculiarity description of certain political subjects, such as political leaders, elites, parties, parliament coalitions and oppositions is given. The interaction of objective and subjective, institutional, value and personal factors of political behavior is shown.

Key words: political behavior, political behaviorism, system behaviorism, political activity, political collaboration, political alienation, system of political behavior determinants, political behavior structure, political behavior classification.